

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Wisselende kiezers bij de verkiezingen van 23 maart 1966

Grujters, J.P.A.

Citation

Grujters, J. P. A. (1966). Wisselende kiezers bij de verkiezingen van 23 maart 1966. *Acta Politica*, 2: 1966/1967(1), 3-28. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3449939>

Version: Publisher's Version
License: [Leiden University Non-exclusive license](#)
Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3449939>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

'WISSELENDE KIEZERS' BIJ DE VERKIEZINGEN VAN
23 MAART 1966

ENIGE GEGEVENS UIT EEN AMSTERDAMS ONDERZOEK

door J. P. A. Gruijters

1. DE VERKIEZINGEN VAN 23 MAART 1966

De op 23 maart van dit jaar gehouden verkiezingen voor de Provinciale Staten hebben zowel qua omvang als richting enkele opvallende verschuivingen tot resultaat gehad.

De verschuivingen in de krachtsverhoudingen tussen de partijen bleken groter te zijn dan sedert de Tweede Wereldoorlog bij verkiezingen voor de Tweede Kamer of de Provinciale Staten is voorgekomen, als men van de verkiezingen tot verkiezingen rekent. (En dus de uitslagen van bepaalde verkiezingen vergelijkt met de daaraan onmiddellijk voorafgaande verkiezingen of onmiddellijk daarop volgende verkiezingen).

Een indicatie voor de omvang van de jongste verschuivingen wordt verkregen door het totaal te berekenen van de veranderingen in de percentages, die de verschillende partijen in opeenvolgende verkiezingen behalen van het geheel van de geldig uitgebrachte stemmen. In onderstaand overzicht is dit totaal berekend door de verschuivingen in de door de volgende partijen behaalde percentages op te tellen: KVP - PvdA - VVD - ARP - CHU - PSP - CPN - SGP - Boerenpartij - GPV en de overige partijen gezamenlijk.

Aangetekend dient te worden, dat door het samenvoegen van de overige partijen het totaal der werkelijke verschuivingen steeds iets hoger is dan het hieronder berekende. Voor een vergelijking van de verschuivingen van verkiezingen tot verkiezingen is dit verschil echter nauwelijks van belang.

De hier gebruikte berekeningswijze is ook in zoverre niet geheel nauwkeurig, dat degenen, die niet, blanco of ongeldig stemmen, buiten beschouwing worden gelaten. Ook zij vormen een in omvang zich wijzigende categorie. Deze veranderingen zijn evenmin van zo grote omvang, dat zij het beeld der vergelijkingen zouden wijzigen.

De verschuivingen in de door de partijen behaalde percentages van de geldige stemmen geven slechts aan, hoeveel deze partijen van de ene stembusuitslag op de andere *per saldo* gewonnen of verloren hebben. In de aantallen kiezers, die van stem hebben 'gewisseld', geven deze percentages geen inzicht. Wel kan men eruit afleiden, hoeveel kiezers *minimaal* van stem hebben moeten 'wisselen' om de verschui-

vingen in de behaalde percentages te veroorzaken. Dit aantal is — in percenten van het totaal — namelijk gelijk aan de helft van het totaal der verschuivingen in de behaalde percentages.

Tabel I

Totaal der verschuivingen in de door de partijen behaalde percentages van de geldig uitgebrachte stemmen

Vergeleken verkiezingen		Nederland	Amsterdam
1946 (Tweede Kamer)	— 1946 (Prov. Staten)	6,6%	6,4%
1946 (P. S.)	— 1948 (T. K.)	9,7%	15,7%
1948 (T. K.)	— 1950 (P. S.)	6,1%	9,6%
1950 (P. S.)	— 1952 (T. K.)	12,3%	9,6%
1952 (T. K.)	— 1954 (P. S.)	8,- %	7,- %
1954 (P. S.)	— 1956 (T. K.)	7,2%	10,2%
1956 (T. K.)	— 1958 (P. S.)	11,8%	22,- %
1958 (P. S.)	— 1959 (T. K.)	9,6%	15,7%
1959 (T. K.)	— 1962 (P. S.)	7,3%	15,8%
1962 (P. S.)	— 1963 (T. K.)	6,5%	10,5%
1963 (T. K.)	— 1966 (P. S.)	15,4%	30,2%

Zowel in het land als geheel als in de hoofdstad was het totaal der verschuivingen tussen 1963 en 1966 op een hoogtepunt gekomen. In de perscommentaren klonk duidelijker dan voorheen de vraag op naar hetgeen zich in het electoraat had afgespeeld om deze verschuivingen te veroorzaken. Hoeveel kiezers hadden in 1966 anders gestemd dan in 1963?

Meer in het bijzonder waren het vier verschijnselen, die de aandacht trokken.

— De Partij van de Arbeid leed grote verliezen (in Nederland daalde het percentage van de geldige stemmen van 28,01 bij de verkiezingen van 1963 tot 23,42 bij de verkiezingen van 1966; in Amsterdam waren deze percentages respectievelijk 33,6 en 25,6).

— De Boerenpartij boekte — in stad en land — grote winsten (in Nederland een stijging van 2,13 % naar 6,72 %; de overeenkomstige percentages in Amsterdam: 1,9 en 9,0).

— De Pacifistisch Socialistische Partij boekte winst (Nederland: van 3,03% naar 4,98%; Amsterdam: van 8,2% naar 14,1%).

— De Volkspartij voor Vrijheid en Democratie, wier fracties in Tweede en Eerste Kamer de belangrijkste oppositie-groeperingen vormden, maakte ondanks de verliezen van de twee grote regeringspartijen, KVP en PvdA, geen winst. Er was in Nederland sprake van een lichte achteruitgang (van 10,29 % naar 10,02 %), in Amsterdam van duidelijk verlies (van 12,9 % naar 11,2 %).

In de commentaren op de verkiezingsuitslagen van 23 maart 1966 werd eveneens aandacht besteed aan de rol van de dagblad-combinatie De Telegraaf/Het Nieuws van de Dag, welke kranten sedert het optreden van het kabinet-Cals scherpe kritiek op de regering en vooral op de minister van financiën, Vondeling, hadden uitgeoefend. Ook hadden deze bladen sedert het begin van 1963 ruime aandacht geschonken aan het optreden van de Boerenpartij en in het bijzonder aan de voorzitter van deze partij en tevens fractie-leider in de Tweede Kamer, Koekoek.

In dit artikel zal gepoogd worden om — op grond van in Amsterdam verrichte onderzoekingen — de volgende vragen te beantwoorden:

- In welke richtingen en in welke omvang deden zich 'stemwisselingen' tussen de verkiezingen van 1963 (voor de Tweede Kamer) en die van 1966 (voor de Provinciale Staten) voor?
- Welke veranderingen deden zich voor in de aanhang van de Partij van de Arbeid, de PSP, de Boerenpartij en de VVD en door welke motieven werden de kiezers gedreven, die zich met hun stem van deze partijen afkeerden of zich tot deze partijen wendden?
- Welke invloed oefenden De Telegraaf en Het Nieuws van de Dag uit op de in vraag a. en b. genoemde verschijnselen?

2. DE IN AMSTERDAM VERRICHTE ONDERZOEKINGEN

In 1962 is de schrijver van dit artikel begonnen met een systematisch opgezet onderzoek naar het aantal, de aard en de motieven van de zogenaamde 'floating voters' of 'wisselende kiezers'. Na de verkiezingen van 28 maart 1962 voor de Provinciale Staten en van 31 mei 1962 voor de gemeenteraden werden daartoe aan steekproeven van telkens ruim duizend kiezers uit het Amsterdamse electoraat vragen gesteld met betrekking tot het kiesgedrag van de ondervraagden en met betrekking tot een aantal daarvoor relevant geachte factoren.

In 1963 werd uit het Amsterdamse kiesregister, dat was samengesteld ten dienste van de verkiezingen van 15 mei 1963 voor de Tweede Kamer, een tweetal aselechte steekproeven van duizend kiesgerechtigden getrokken.

Na afloop van de verkiezingen van 15 mei 1963 werden de kiesgerechtigden uit de eerste steekproef ondervraagd omtrent hun kiesgedrag bij deze verkiezingen en bij een reeks daaraan vooraf gegane verkiezingen. Opnieuw werden vragen gesteld met betrekking tot voor dit kiesgedrag relevant geachte factoren. In geval van een weigering om de vragen te beantwoorden werd uit de tweede steekproef een vervangende kiesgerechtigde gelicht. Zulks geschiedde ook, wanneer het ondanks volgens vaste normen herhaald bezoek niet mogelijk bleek een kiesgerechtigde uit de eerste steekproef te bereiken. Niet

werd gesubstitueerd in die gevallen, waarin deelneming aan het onderzoek onmogelijk bleek (langdurig verblijf in het buitenland of in de gevangenis, krankzinnigheid of seniliteit etc.).

Op deze wijze werden 944 interviews verkregen.¹

Het ligt in de bedoeling van de onderzoeken en de resultaten daarvan verslag te doen in een academisch proefschrift.

Ter verkrijging van nadere gegevens werden de kiesgerechtigden, die in 1963 werden ondervraagd, na de verkiezingen van 23 maart 1966 voor de Provinciale Staten opnieuw benaderd met het verzoek een reeks vragen te beantwoorden. Na de vaststelling van de kiesregisters (9 februari 1966) was daartoe nagegaan, wie van de 944 ondervraagde personen uit 1963 inmiddels waren overleden. Dit bleek met 31 personen het geval zijn. Van de overigen werd met behulp van de diensten van de Amsterdamse gemeentelijke Dienst Burgerlijke Stand, Bevolkingsregister, Verkiezingen en Militaire Zaken nagegaan, of zij nog op het adres van 1963 verbleven; zo niet, waarheen zij dan inmiddels waren verhuisd. In geval van verhuizing naar een andere gemeente in Nederland werd in die gemeente gecontroleerd, of de betrokkene aldaar inderdaad op het nieuwe adres gevestigd was. In enkele gevallen was er sprake van een nieuwe verhuizing, waarna het nieuwe adres op de gebruikelijke wijze werd opgespeurd en gecontroleerd.

Al degenen, die in Nederland verblijf hielden, werden benaderd. Na aftrek van hen, die ondanks herhaalde bezoeken binnen de gestelde termijn van negen weken niet bereikt werden, niet in staat waren de vragen te beantwoorden of zulks weigerden, bleven 764 personen over, die de vragen geheel of voor een groot gedeelte beantwoordden.² Van hen verbleven er 719 in Amsterdam, 45 daarbuiten. In tegenstelling tot de werkwijze, die in 1963 gevolgd werd, werd in geval van een weigering niet gesubstitueerd, aangezien voor het doel van het onderzoek, zoals dat op grond van de opzet van 1963 werd bepaald, slechts gegevens van hen, die ook aan het onderzoek van 1963 hun medewerking hadden verleend, van belang waren.

Het ligt in de bedoeling om — in vervolg op het eerder genoemde academische proefschrift — van de onderzoeken van 1966 en de resultaten daarvan in een afzonderlijke publicatie verslag te doen.

¹ Bij de enquetering werd gebruik gemaakt van de diensten van Veldkamp/Marktonderzoek te Amsterdam; bij de verwerking van de gegevens van de diensten van de IBM.

² Bij de enquetering werd opnieuw gebruik gemaakt van de diensten van Veldkamp/Marktonderzoek te Amsterdam. Verwerking van de gegevens geschiedt opnieuw met behulp van de diensten van de IBM.

3. NUT EN BEPERKINGEN VAN DE 764

Aangezien onder de vragen, welke na de verkiezingen van 23 maart 1966 gesteld werden, ook de volgende vragen waren opgenomen, kunnen de uitkomsten gebruikt worden voor de beantwoording van de onder 1. genoemde drie vragen.

- Kunt U mij ook zeggen hoe, op welke partij U hebt gestemd?
- De vorige verkiezingen, die werden gehouden, waren die voor de Tweede Kamer, in mei 1963. Weet U nog, hoe U bij de vorige verkiezingen hebt gestemd? (In een zestal gevallen in Rotterdam werd deze vraag anders geformuleerd, aangezien daar in 1965 de de Rijnmond-verkiezingen hadden plaats gehad.)
- Kunt U mij ook zeggen, waarom U bij deze verklaringen anders hebt gestemd dan bij de verkiezingen voor de Tweede Kamer in mei 1963? (Deze vraag werd vanzelfsprekend alleen gesteld, indien op de tweede van de hier vermelde vragen een ander antwoord werd gegeven dan op de eerste hier vermelde vraag.)

En elders in de vragenlijst:

- Hebt U een *persoonlijk* abonnement op een of meer dagbladen?
- Welk dagblad is dat?
- Zijn er in het *gezin*, waartoe U behoort, abonnementen op een of meer dagbladen?
- Welke dagbladen zijn dat?
- Zijn er nog dagbladen, die U geregeld leest zonder dat U of iemand anders in het gezin er een abonnement op heeft?
- Welke dagbladen zijn dat?
(Vanzelfsprekend werden de tweede, vierde en zesde vraag van deze reeks slechts gesteld, als de daaraan voorafgaande vraag bevestigend beantwoord werd.)

Zijn deze vragen — afzonderlijk en in hun onderling verband — geschikt om de onder 1. genoemde vragen te beantwoorden, de samenstelling van de groep van 764 kiesgerechtigden legt bij de beoordeling van de antwoorden beperkingen op.

In de eerste plaats blijft de steekproef beperkt tot het Amsterdams electoraat van 1963. Onder de 764 ondervraagde personen bevinden zich in 1966 weliswaar 45 niet-Amsterdammers, maar ook zij maakten in 1963 deel uit van de Amsterdamse kiesgerechtigden.

In de tweede plaats vormt de in 1966 ondervraagde groep geen steekproef uit het Amsterdamse electoraat, zoals dat was vastgesteld voor de verkiezingen van 23 maart 1966.

En wel door de volgende oorzaken:

- (a) Het is wel mogelijk uit de groep van 764 degenen af te zonderen, die in 1963 wel, maar in 1966 niet meer deel uitmaakten van het Amsterdamse electoraat. Het is echter onmogelijk een representatieve steekproef van de 'immigranten sedert 1963' aan de 719 in Amsterdam

gebleven kiezers toe te voegen. Het onderzoek was daarop niet ingesteld; de betreffende gegevens ontbreken derhalve.

(b) Aan de groep van 764 ontbreken degenen, die sedert 1963 kiesgerechtigd geworden zijn. Deze groep is juist in dit geval bijzonder groot, aangezien aan de bijna drie normale jaargangen kiesgerechtigden, die er tussen mei 1963 en maart 1966 bijgekomen zijn, nog twee jaargangen moeten worden toegevoegd, doordat de kiesgerechtigde leeftijd tussen de verkiezingen van '63 en die van '66 met twee jaar is verlaagd tot 21 jaar.

Dankzij later ter beschikking gekomen gegevens kon de invloed van deze groep 'nieuwe' kiezers worden beoordeeld.

4. ENQUÊTE EN WERKELIJKHEID

Het onder 3. als eerste genoemde bezwaar van de groep van 764 brengt met zich, dat de gegevens, die daaraan ontleend worden, alleen gebruikt kunnen worden voor een beoordeling van hetgeen zich in het Amsterdamse electoraat heeft afgespeeld. Zoals hierboven werd aangegeven bedroeg het totaal der verschuivingen in de door de partijen behaalde percentages der geldige stemmen in Nederland als geheel 15,4 %, maar in Amsterdam niet minder dan 30,2 %.

Uit de in Amsterdam gehouden enquête conclusies te trekken omtrent hetgeen zich in het Nederlandse electoraat als geheel — laat

Tabel II

Uitslagen der in 1966 voor de Provinciale Staten en in 1963 voor de Tweede Kamer gehouden verkiezingen in Nederland en in Amsterdam

	Nederland		Amsterdam	
	1963 (T.K.)	1966 (P.S.)	1963 (T.K.)	1966 (P.S.)
KVP	31,88%	30,14%	17,5%	15,3%
PvdA	28,01	23,42	33,6	25,6
VVD	10,29	10,02	12,9	11,2
ARP	8,37	8,27	5,4	5,6
CHU	8,22	9,33	4,1	5,9
PSP	3,03	4,98	8,2	14,1
CPN	2,77	2,72	12,2	11,2
Boerenpartij	2,13	6,72	1,9	9,—
CDU	—	0,30	—	0,6
Volkswil en Referendum	0,01	0,20	0,2	0,9
GPV	0,74	0,77	0,2	0,3
SGP	2,30	2,08	0,3	0,3
Overige	2,25	1,05	3,5	—
	100,—	100,—	100,—	100,—

staan in niet-Amsterdamse delen daarvan — heeft afgespeeld, zou dus wel zeer voorbarig zijn. Aangezien de richtingen van de verschuivingen, zoals die per saldo in de Nederlandse en Amsterdamse verkiezingsuitslagen te vinden zijn, voor bijna alle partijen gelijk zijn, kan men echter uit de in Amsterdam uit enquêteering verkregen gegevens wel enige aanwijzingen ontleenen ter beoordeling van niet-Amsterdamse gegevens.

Alleen de ARP boekte in Amsterdam lichte winst, in Nederland enig verlies. Daarbij zij echter opgemerkt, dat de CHU en de ARP in 1966 in Noord-Brabant en Limburg met gezamenlijke lijsten uitkwamen, die 0,8 % van het landelijk totaal behaalden. Deze 0,8 % zijn in de 1,05 % achter 'overige' begrepen.

In een vergelijking van de uit de enquête verkregen gegevens en de uitslag van de verkiezingen voor de Provinciale Staten van 23 maart 1966 in Amsterdam blijkt, dat alleen de in de enquête verkregen uitkomst voor de CPN ernstig afwijkt van de werkelijke uitslag. (Zie Tabel III.)

Voor deze vergelijking zijn de percentages voor wat de enquête-gegevens betreft, berekend op basis van een totaal van 693 ondervraagde personen, die verklaarden op een van de twaalf aan de verkiezingen voor de Provinciale Staten deelnemende partijen gestemd te hebben. Van het totaal van 764 ondervraagde personen verklaarden er

17 niet,

18 blanco,

9 ongeldig gestemd te hebben. Tenslotte weigerden 27 ondervraagde personen de vraag 'Kunt U mij ook zeggen hoe, op welke partij U hebt gestemd?' te beantwoorden.

Het totaal der per partij berekende verschillen tussen het enquêtepercentage en het werkelijke percentage bedraagt 13,4%.

Zondert men uit de enquête degenen af, die in 1963 in Amsterdam, maar in 1966 elders kiesgerechtigd waren, dan verandert het beeld nauwelijks. Het totaal der verschillen per partij wordt nu 14,4 %. (Zie Tabel III.)

In een vergelijking van de enquête-gegevens voor de verkiezingen van 1963 en de werkelijke uitslag van die verkiezingen in Amsterdam blijkt naast de CPN, die in de antwoorden van de ondervraagde groep ondervertegenwoordigd is, de PvdA een ernstige afwijking tussen enquête en werkelijkheid te vertonen; de PvdA is in de enquête-antwoorden oververtegenwoordigd. Het totaal der afwijkingen per partij bedraagt voor 1963 17,—%. (Zie Tabel III.)

Wat de groep 'overige' betreft, die met 3,5 % in de werkelijkheid van 1963 voorkomt en in het geheel niet in de enquête, is het niet onwaarschijnlijk, dat van de 25 ondervraagden, die zeiden niet meer

Tabel III

Werkelijke uitslagen en enquête-uitkomsten in Amsterdam van de verkiezingen voor de Prov. Staten van 23.3.66 en voor de Tweede Kamer van 15.5.63

	Verkiezingen '66			Verkiezingen '63	
	enquête	enquête (Amsterdamers)	uitslag Amsterdam	enquête	uitslag Amsterdam
PvdA	27.6	28.4	25.6	38.3	33.6
KVP	16.5	15.6	15.3	17.7	17.5
VVD	10.2	9.4	11.2	13.6	12.9
AR	6.4	6.5	5.6	5.4	5.4
CPN	6.9	7.2	11.2	7.8	12.2
PSP	15.6	16.1	14.1	11.—	8.2
CHU	5.6	5.6	5.9	3.9	4.1
CDU	0.1	0.1	0.6	—	—
Volkswil	0.3	0.3	0.9	—	0.2
GPV	0.7	0.6	0.3	0.3	0.2
BP	9.8	9.9	9.—	1.7	1.9
SGP	0.3	0.3	0.3	0.3	0.3
overige	—	—	—	—	3.5

te weten, wat zij in 1963 hebben gestemd, een aanmerkelijk deel zich dat niet meer herinnert, doordat dit gedeelte van de ondervraagden op een van de partijen heeft gestemd, die — zoals bijvoorbeeld de Liberale Staatspartij en de Partij voor Veiliger Verkeer en 100.000 woningen per jaar — in 1963 wel, maar in 1966 niet aan de verkiezingen deelnamen.

De ondervertegenwoordiging van de CPN is een verschijnsel, dat de schrijver van dit artikel bij elke enquête naar het stemgedrag in Amsterdam, welke hij heeft doen verrichten of waarvan hij kennis heeft genomen, heeft geconstateerd. Het gaat samen met een constante oververtegenwoordiging van de Partij van de Arbeid en — sedert 1963 — van de PSP.

De hypothese, als zou een aanmerkelijk aantal kiezers CPN stemmen, maar bij ondervraging opgeven PvdA of PSP gestemd te hebben, verdient daarom nader onderzoek. Ook het feit, dat in wijken, waar het aantal CPN-kiezers betrekkelijk hoog is, het aantal weigeringen om aan een enquête mee te werken of de vragen naar het stemgedrag te beantwoorden eveneens betrekkelijk hoog is, kan een uitgangspunt voor verder onderzoek vormen.

In de groep van 764 ontbreken kiezers, die in maart 1966 voor het eerst kiesgerechtigd waren. Hoe deze groep — verder aan te duiden als 'jongeren' — gestemd heeft, kan enigermate beoordeeld worden aan de hand van gegevens, welke de schrijver van dit artikel werden verstrekt door mevr. drs. C. E. van der Maesen. Na de verkiezingen

van 1 juni 1966 voor de gemeenteraad van Amsterdam heeft drs. Van der Maesen aan een aselechte steekproef uit het voor die verkiezingen vastgestelde kiesregister onder meer de vraag doen stellen naar het stemgedrag bij de verkiezingen voor de Provinciale Staten van 23 maart 1966. Van de eerste duizend binnengekomen interviews bleken er 98 afkomstig van personen, die op 1 juni 1966 voor de eerste of voor de tweede maal kiesgerechtigd waren. Drie van hen bleken in maart 1966 nog niet kiesgerechtigd, zodat uit een groep van 997 personen, die op 23 maart 1966 kiesgerechtigd waren er 95 op die datum voor het eerst kiesgerechtigd waren.

In Tabel IV is onder het hoofd 'jongeren' aangegeven, hoe deze groep heeft gestemd.

Ook in de antwoorden van deze groep vindt men de CPN ondervertegenwoordigd in vergelijking met de werkelijke totaal-uitslag. Aangezien echter onbekend is, hoe het totaal van de Amsterdamse 'jongeren' werkelijk gestemd heeft, valt hieraan geen conclusie te verbinden. Opvallend is verder het betrekkelijk hoge percentage voor de PSP en het betrekkelijk lage percentage voor de PvdA.

Voegt men na weging de enquête-gegevens van de 'jongeren' aan die van de groep van 764 kiezers toe, dan krijgt men het in de voorlaatste kolom van Tabel IV aangegeven resultaat. Het totaal der afwijkingen per partij bedraagt 12,8 % tegenover 13,4 % voor de groep van 764 kiezers.

5. DE VERSCHUIVINGEN IN HET ELECTORAAT

Met inachtneming van de boven vermelde beperkingen vormt de groep van 764 kiezers toch een goede afspiegeling van het Amsterdamse electoraat. (Zie Tabel III en IV). Zo blijkt in de groep van 764 het totaal der verschuivingen in de percentages der partijen tussen 1963 en 1966 32,1 % en in de groep van 719 personen, die zowel in 1963 als in 1966 in Amsterdam kiesgerechtigd waren 33,3 %, terwijl het totaal der verschuivingen in werkelijkheid 30,2 % bedroeg. (Zie Tabel III).

Voegt men de onder 4 vermelde steekproef uit de 'jongeren' aan de groep van 764 toe, dan wordt het totaal der verschuivingen eveneens 33,3 %.

In de al dan niet gecorrigeerde groep van 764 zijn de verschuivingen — en dus waarschijnlijk de bewegingen in het electoraat — dus lichtelijk overtrokken.

Tabel V geeft aan, hoe de 764 ondervraagde kiesgerechtigden hebben geantwoord op de vragen naar hun kiesgedrag in 1966 en in 1963. Daaruit blijkt, dat 522 kiezers hetzelfde antwoord geven en 242 van antwoord 'wisselen'. De wisselaars maken dus 31,7 % van het geheel uit. Terwijl 16,05% (de helft van 32,1%) van de groep van 764

minimaal uit wisselaars zou moeten bestaan om de partijverschuivingen in deze groep te veroorzaken, blijkt de groep bijna het dubbele aantal wisselaars te bevatten.

Liggen de verhoudingen in de werkelijkheid ongeveer gelijk, dan betekent een uit de uitslagen berekend minimaal percentage wisselaars van 15,1 (zie Tabel I) een werkelijk aantal wisselaars van rond 30 %.

Tabel IV

Enquête-uitkomsten in aantallen en percenten en werkelijke uitslag in percenten van de verkiezingen voor de Prov. Staten van 23.3.66 in Amsterdam

	zonder jongeren		jongeren		gezamenlijk	werkelijk
		%		%	%	%
PvdA	191	27.6	18	22.5	27.2	25.6
KVP	114	16.5	12	15.—	16.3	15.3
VVD	71	10.2	9	11.25	10.3	11.2
AR	44	6.4	4	5.—	6.2	5.6
CPN	48	6.9	4	5.—	6.8	11.2
PSP	108	15.6	17	21.25	16.—	14.1
CHU	39	5.6	6	7.5	5.8	5.9
CDU	1	0.1	—	—	0.1	0.6
Volkswil	2	0.3	1	1.25	0.4	0.9
GPV	5	0.7	—	—	0.7	0.3
BP	68	9.8	9	11.25	9.9	9.—
SGP	2	0.3	—	—	0.3	0.3
totaal	693	100.—	80	100.—	100.—	100.—
niet	17		2			
blanco	18		5			
ongeldig	9		3			
wil niet	27		5			
weet niet						

Dat wil dus zeggen 30 % van dat gedeelte van het electoraat, dat zowel in 1963 als in 1966 kiesgerechtigd was. Naar schatting van de Amsterdamse Dienst Burgerlijke Stand, Bevolkingsregister, Verkiezingen en Militaire Zaken was in maart 1966 ongeveer 10 % van het Amsterdamse electoraat voor de eerste maal kiesgerechtigd, hetgeen overeenkomt met de 95 'jongere' kiezers op het eerder vermelde totaal van 997, dat uit een later getrokken steekproef werd gelicht.

Aldus komt men tot de conclusie, dat in maart 1966 tussen 35 en 40 % van het Amsterdamse electoraat — hetzij door wet of andere omstandigheden 'gedwongen', hetzij vrijwillig — zich als kiezers anders heeft gedragen dan in mei 1963.

Tabel V
Enquête-uitkomsten van opgegeven stemgedrag bij de verkiezingen van 23-3-1966 (Prov. Staten) en van 15-5-1963 (Tweede Kamer)

	PvdA	KVP	VVD	AR	CPN	PSP	CHU	(CDU)	Volkswil	GPV	BP	SGP	niet	blanco	ongeldig	wil niet	weet niet	totaal '66
PvdA	173	5	11	5	2	28	6	—	1	1	18	—	3	8	3	1	—	265
KVP	—	103	4	—	—	—	—	—	—	6	—	—	—	—	—	—	—	122
VVD	3	3	53	—	—	—	—	—	—	14	—	—	—	—	—	—	—	94
AR	—	—	—	34	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	37
CPN	1	—	—	—	40	—	—	—	—	4	—	—	—	—	—	—	—	54
PSP	—	9	—	—	—	58	—	—	—	6	—	—	—	—	—	—	—	76
CHU	—	—	1	1	—	—	20	—	—	5	—	—	—	—	—	—	—	27
(CDU)	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Volkswil	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	1	—	—	—	—	—	—	0
GPV	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	5	—	—	—	—	—	—	2
BP	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	—	—	—	—	—	12
SGP	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	—	—	—	—	2
niet	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	6
blanco	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	9
ongeldig	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	10
wil niet	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	26
weet niet	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	22
totaal '63	265	122	94	37	54	76	27	—	0	2	12	2	6	9	10	26	22	764

Aangetekend dient te worden, dat het 'onvrijwillige' element in het electoraat juist in maart 1963 — zoals eerder vermeld — bijzonder groot was.

Over de richting van de veranderingen geeft Tabel V eveneens uitsluitel. Op de diagonaal van links boven naar rechts onder vindt men de aantallen kiezers, die voor 1966 en 1963 hetzelfde stemgedrag opgaven of in beide gevallen weigerden zulks te doen. Horizontaal leest men af, van welke zijden daar stemmen bijkwamen; verticaal, naar welke zijden stemmen verloren werden.

De VVD b.v. behield dus 53 kiezers, die ook in 1963 op deze partij hadden gestemd. Daar kwamen 11 kiezers bij, die in 1963 PvdA stemden en verder 4 van de KVP, 1 van de CHU, een kiezer die niet meer weet, hoe hij in 1963 heeft gestemd en een kiezer, die toen ongeldig stemde. In 1963 stemden — volgens hun opgave — 94 van de 764 kiezers op de VVD. Aangezien er 53 kiezers in 1966 deze stem herhaalden, vielen er 41 af en wel 3 naar de PvdA, 3 naar de KVP, 2 naar de CPN, 6 naar de PSP, 6 naar de CHU, 1 naar de CDU, 14 naar de Boerenpartij. Drie kiezers stemden in 1963 niet, één blanco, één ongeldig en één kiezer weigert te verklaren, hoe hij op 23 maart van dit jaar heeft gestemd.

Afzonderlijk werden die kiezers bezien, die in 1963 in Amsterdam, maar in 1966 elders in Nederland kiesgerechtigd waren en zij, die zowel in 1963 als in 1966 in Amsterdam kiesgerechtigd waren. De groep van 45 kiezers, die in 1966 elders kiesgerechtigd waren, is te weinig omvangrijk om aan de geconstateerde verschillen betrouwbare conclusies te verbinden. Opvallend is wel het betrekkelijk grote aantal KVP- en VVD-kiezers onder hen, die Amsterdam tussen mei 1963 en maart 1966 verlieten.

6. HET VERLIES VAN DE PARTIJ VAN DE ARBEID

Van de 265 kiezers, die uit de groep van 764 in 1963 hun stem uitbrachten op de Partij van de Arbeid, waren er niet minder dan 92, die dit in 1966 niet meer deden. De voornaamste groeperingen, waaraan deze stemmen vervielen waren de PSP (28), de Boerenpartij (18) en de VVD (11). Tegenover dit verlies stond een winst van 18 stemmen, waarvan er 9 afkomstig waren van kiezers, die in 1963 op de PSP hadden gestemd. Per saldo was het verlies aan de PSP dus 19 stemmen. Om een inzicht te krijgen in de motieven, die deze kiezers hebben bewogen, worden hieronder de antwoorden gegeven, die zij gaven op de vraag 'Kunt U mij ook zeggen, waarom U bij deze verkiezingen anders hebt gestemd dan bij de verkiezingen voor de Tweede Kamer in mei 1963?'

Van PvdA in 1963 naar PSP in 1966 (28 kiezers)

— De buitenlandse politiek van de PSP is aantrekkelijk, zij durft haar kleur bekennen, is links-republikeins. Daarin is zij consequent.

— Tussen de anderen is geen verschil meer; dat is één pot nat. Ik ben voor ontwapening. De grote partijen praten elkaar naar de mond, omdat ze moeten samenwerken in de regering.

— Ik was vroeger altijd PvdA, maar door de huwelijkskwesatie ben ik overgegaan naar de PSP. Ik heb demonstratief gestemd.

— Het middenstandsbeleid van de PvdA kon me niet bekoren; de belastingverlaging, die niet zou doorgaan.

— Omdat de PSP de enige, echte republikeinse partij is.

— Wij, als kleine middenstanders, hebben geen enkele sociale voorziening, zoals bijvoorbeeld de kinderbijslag. Daarom ben ik overgestapt van de PvdA op de PSP; om aan mijn ongenoegen uitdrukking te geven. De PvdA is voor de werknemer en het bouwprobleem hebben ze ook niet weten aan te pakken. Daarom heb ik PSP gekozen; alleen uit oppositie.

— Ik stemde PSP om enige oppositie te plegen.

— In andere partijen dan de PSP zie ik helemaal geen nut.

— De belastingverlaging moet doorgaan. Als er geld tekort is, moet dat afgehaald worden van de bewapening.

— Ik heb altijd PvdA gestemd, maar de PvdA is niet strijdbaar meer. Ik ben niet communistisch; VVD-er ook niet.

— Omdat we grote teleurstelling hebben in andere partijen en in Cals. Ze beloven alles en ze doen niets. We zijn daar niet mee tevreden. Mijn man heeft veel in het verzet gezeten en nu is die Duitser gekomen. Ze mag wel met hem trouwen, maar dan moet ze afstand doen.

— Ik ben niet voor het koninklijk huis. De kosten konden wel beter gebruikt worden. Tegen de personen zelf heb ik niets. Ik ben ook tegenstander van wapengeweld.

— Ik protesteer tegen het algemene beleid van de grote partijen. Er wordt niet genoeg gedaan voor de kleine man.

— De PSP is progressief, jong; de enige partij, die anti-Claus is.

— Geen speciale reden. Mijn man stemt ook zo.

— Ik was altijd PvdA. Het is een soort rebellie, dat je weer terugkeert naar je oude liefde. Ik ben ex-dienstweigeraar. De Partij van de Arbeid is niet radicaal genoeg.

— Van origine PvdA, maar die is niet radicaal genoeg; dus linkser stemmen; dus PSP.

— Er moet een regelmatige wijziging in de politiek zijn. Eén partij moet niet te lang aan de regering blijven. Ik ben geen principiële pacifist, maar de huidige regering neemt de bewapening te normaal op. De PSP is een constructieve partij.

— Ik vind andere partijen niet zo bevredigend.

— Ik stemde uit nijd op de PSP vanwege de houding van de PvdA. Die houding was inconsequent. Ook vanwege de huurverhoging.

— Ik ben anti-militaristisch, socialistisch, pacifistisch.

— Niet zo zeer uit overtuiging, maar ik wilde eens niet de andere regeringspartijen. Omdat de PSP meer dan de PvdA de arbeiders steunt. Ik vind ze de sympathiekste van de linkse partijen, ook al ben ik niet tegen de monarchie. Ik was vooral tegen de begroting van Vondeling, waarbij de textiel- en schoeiselverhoging weer ten laste komt van de arbeidersklasse. Ook was ik tegen

de brief van Nederhorst. Hij had dat niet moeten herroepen. Ik heb eigenlijk op de PSP gestemd om de PvdA te straffen.

— Ik ben traditioneel PvdA. Doordat de PvdA de belastingverhoging wil uitgeven voordat het geld ontvangen is, heb ik niet op de PvdA gestemd. De arbeiders worden teveel belast door de vele plannen van Vondeling. Ik heb uit onbehagen PSP gestemd.

— De PvdA heeft zoveel beloofd, maar er is niets van uitgekomen. Ik probeer het nu eens met de PSP. De Partij van de Arbeid is gesplitst in vele kampen. Door de doorbraak in de kwestie-Beatrix ben ik het met de PSP eens.

— Door 'Zo is het...'. Dat verwijt ik het NVV; om de mensen zo aan te vallen, zoals 'Zo is het...' het koningshuis aanviel. Bovendien valt het NVV de Telegraaf vaak aan; dat is beneden alle peil. De PSP is nog de enige mogelijkheid, de enige partij die nog iets voor me wil doen.

— Omdat de PSP mij zeer aantrekt. Ik ben voor de republiek. Het zuivere socialistische streven van de PSP is een gezonde tegenkracht tegen de lauwe PvdA.

— De PSP is een nieuwe partij voor allemaal jonge mensen. Dat zal het wel geweest zijn: ze wilden een betere toekomst voor jonge mensen.

— Als de PvdA een linkse koers gaat varen, wordt het voor mij weer de PvdA.

Van de PvdA in 1963 naar de Boerenpartij in 1966 (18 kiezers)

— Ik heb Koekoek op de TV gezien. Ik dacht: 'Die man doet wat voor de gewone mensen'. Hij antwoordde goed op vragen.

— Een beetje oppositie is wel goed. Er is scherp op de vingers getikt. Boerenpartij spreekt tot de massa in begrijpelijke taal en stelt de dingen aan de kaak.

— Ik vond het wel eens leuk; er moet verandering komen, de lonen lopen zo uiteen. Er moet veel verbeterd worden; het blijft maar zo. De kleine man merkt niets van veranderingen; hogere belastingen steeds maar.

— De uitvoering van de programma's van de politieke partijen komt niet uit. De duurte, de woningnood zijn hun zwakke punten.

— Uit nijd. Ik ben ontevreden over het regeringsbeleid, hoofdzakelijk over de grote belastingen, die we betalen. Man en vrouw betalen in verhouding veel te veel belasting.

— Je hoort als maar over Koekoek en toen dacht ik: 'Laat ik daar maar eens op stemmen'.

— Geen politieke redenen. Ik wilde eens iets anders en vond die man (Koekoek) wel leuk praten.

— Ik ben ontevreden met het beleid van de regering. Ik zie Koekoek niet als redder, maar als baanbreker voor de heren, die er meer verstand van zullen hebben en die hem op den duur zullen vervangen.

— Ik ben het niet eens met de gevoerde politiek. De Boerenpartij is anders dan de grote partijen.

— Uit ontevredenheid over de andere partijen; die doen niets voor ons.

— Omdat Koekoek het beste van alle mensen te begrijpen is. Hij wordt altijd in de maling genomen.

— Vanwege de belastingdruk. Het beleid ten aanzien van belasting op overwerk.

— De regering deugt niet. Ze doen niets voor je.

— Omdat de PvdA me zo is tegengevallen. De grote partijen doen niets voor ons.

— Om de andere partijen wakker te maken. Niet uit ontevredenheid.

— Vroeger stemde ik dus PvdA. Daar waren mijn man en ik het niet mee eens. Toen hebben we uit balorigheid op hem (Koekoek) gestemd. Niet omdat we iets in hem zagen.

— Mijn dochter zei, dat ik Boerenpartij moest stemmen.

— Ik kan er eigenlijk geen verklaring voor geven, omdat ik er geen verstand van heb. Ik heb wel andere dingen om me mee bezig te houden. Hij (Koekoek) doet het goed op TV. Hij zegt echt wel dingen, waar ik het mee eens ben.

Van PvdA in 1963 naar VVD in 1966 (11 kiezers)

— Ik zag er wel wat in. Ze maakten zoveel reclame. Ik geloof wel dat het dat was. Verder weet ik het niet.

— Ik ga erg op de mening van anderen af. De vorige keer was de buurt erg PvdA; deze keer zei mijn vrouw maar VVD te stemmen.

— Balorigheid om de belastingen. Idioot, dat er de laatste jaren niets aan gedaan is. Mijn vrouw werkt ook.

— Ik ben het niet eens met de PvdA. Vele mensen op het werk drongen aan op de VVD.

— Ik ben het niet eens met de PvdA.

— In het Nieuws van de Dag stonden vragen, waarop de VVD de beste antwoorden gaf. De PvdA belooft veel, maar doet niets.

— De VVD was voor de REM. De Boerenpartij is te klein. Ik heb nu spijt, dat ik daar niet op gestemd heb, omdat de Boerenpartij nu groter is. De PvdA heeft mij teleurgesteld.

— Ik wil wat anders. Ik ben het niet eens meer met de PvdA.

— De VVD doet zijn best voor de kleine zelfstandigen. De PvdA sukkelte in slaap.

— Omdat de VVD niet zo scherp staat tegenover het koningshuis, heb ik op mevr. Fortanier gestemd; omdat ze op de TV zei, dat politiek ook voor gewone mensen begrijpelijk moet zijn. De VARA-programma's — vooral 'Zo is het...' hebben teveel kritiek op het koningshuis.

— De VVD strookt het meest met mijn opvattingen. Ik ben het niet eens met de PvdA.

Van de PSP in 1963 naar de PvdA in 1966 (9 kiezers)

— We hebben het idee, dat de PvdA voor ons — voor de werkende stand het meest belangrijk is. De pacifisten werken niet zo in onze richting. Het interesseert me niet zoveel.

— Omdat mijn man dat kiest. Hij zegt, dat dat voor ons het beste lijkt te zijn. We hebben altijd PvdA gekozen, maar in 1963 heb ik me laten overhalen door een jong stel, dat erg enthousiast was, toen de PSP werd opgericht. Ik wilde dat ook eens proberen.

— De vorige keer heb ik als waarschuwing voor de PvdA PSP gestemd. De PSP sloeg een slecht figuur. Ik ben het niet eens met de Vietnam-politiek. Ik ben lid van de PvdA. De andere partijen zijn nog rotter.

— De PvdA is voor de arbeider de enige partij. We zijn niet bij een kerkgenootschap aangesloten. Kleine partijen versnipperen. Het is jammer daarop te stemmen. In 1963 was ik niet tevreden over de PvdA. Ik vind de PSP wel mooi; zo tegen de oorlog, maar een land kan niet zonder leger. Of iedereen zou het leger moeten afschaffen. In elke partij zit iets goeds.

— De PSPS streeft geen politiek na en de PvdA wel. Als de PSP gaat regeren, zullen ze teveel links afbuigen en dan zullen ze veel stemmen verliezen. De PvdA is wel een progressieve partij, maar niet radicaal rechts of links. Ik ben het niet eens met de afvallers.

— Dat is een gevolg van verschuiving. De PvdA is echt op de werkende stand gericht.

— Het regeringsprogram vind ik goed en dus behoef ik geen oppositie-partij te stemmen. De PvdA is niet confessioneel. Van het regeringsprogramma vind ik niet in de eerste plaats de belastingverhoging goed, maar wel de sociale zekerheid. De voorzieningen, huizenbouw, universiteiten.

— Ik houd meer van een grotere dan van een kleinere partij. De PvdA heeft een goed programma, bijvoorbeeld veel meer ruimte en voorzieningen. De PSP is mij tegengevallen. Ik had meer verwacht.

— Ik ben min of meer links, maar niet zo erg links. Ik heb algemeen het gevoel, dat ik bij de PvdA hoor. Ik sta tegen de PSP aan. De PvdA zou nog iets kunnen doen voor de gemiddelde man. Kleine partijen verbrokkelen, met splinterpartijtjes bereik je niets. Juist met het oog op de rechtse coalitie.

Uit de motiveringen van deze 57 kiezers, die — na in 1963 PvdA gestemd te hebben — dat in 1966 niet meer deden en ook uit de motivering van de 9 kiezers, die tussen '63 en '66 van de PSP naar de PvdA overgingen, vallen duidelijk enkele hoofdthema's op.

(a) In de overgang naar de PSP heeft het huwelijk van de kroonprinses een belangrijke rol gespeeld. Een tiental van deze kiezers roert deze kwestie rechtstreeks aan of indirect, door blijk te geven van zijn republikeinse gezindheid. Zij het dat een van hen de PSP heeft gekozen, omdat de Partij van de Arbeid kennelijk verbonden wordt geacht met NVV en VARA, die zich volgens deze kiezer tegen koningshuis en Telegraaf keren.

In de motiveringen van hen, die van de PvdA (in 1963) overgingen naar de Boerenpartij of de VVD (in 1966) komt deze kwestie slechts één keer naar voren. De betrokken kiezer acht de PvdA verantwoordelijk voor het VARA-programma 'Zo is het...' en wijst een teveel aan kritiek op het koninghuis af.

(b) Voor het overige valt echter op, hoezeer de motiveringen een zelfde tendens vertonen, of het nu gaat om hen, die — na in 1963 PvdA gestemd te hebben — in 1966 PSP, of om hen, die VVD of Boerenpartij stemden. De Partij van de Arbeid — soms samen genoemd met 'de grote partijen' — doet niet genoeg voor de gemiddelde man, de kleine of de gewone man. De belastingpolitiek, waarvoor vooral de Partij van de Arbeid verantwoordelijk wordt gesteld, is zowel reden om naar de VVD, de Boerenpartij alsook naar de PSP uit te wijken. Bij de winst van de Boerenpartij speelt bovendien de figuur van Koekoek een rol. Waarschijnlijk, omdat de 'gewone man', die zich tekort gedaan voelt, zich met deze politicus gemakkelijk kan identificeren.

(c) De motiveringen hebben veelal een sterk negatieve inslag. Men is ontevreden met het gevoerde beleid. In enkele gevallen zeggen deze

kiezers er uitdrukkelijk bij, dat zij een waarschuwing — aan het adres van de grote partijen of uitdrukkelijk aan dat van de PvdA — wilden laten horen. Zulks impliceert een geneigdheid om weer naar de PvdA terug te keren, als aan de waarschuwing gehoor wordt gegeven. Hoe dat zou moeten geschieden, is echter niet duidelijk. In sommige gevallen houdt de waarschuwing een aandrang in tot een meer radicale, in andere gevallen tot een meer gematigde politiek.

(d) Het karakter van een waarschuwing komt ook duidelijk naar voren in de motiveringen van de 9 kiezers, die in 1963 PSP stemden, maar in 1966 PvdA. De meeste van deze motiveringen wekken de indruk, dat het hier om kiezers gaat, die in 1963 eenmaal PSP hebben gestemd om dezelfde redenen, waarom vele anderen dat in 1966 gedaan hebben. Er is sprake van een terugkeer naar de PvdA als de partij van de werkende stand, de arbeiders of de gemiddelde man. De PvdA kan als grotere partij hun belangen beter verdedigen dan een kleinere partij als de PSP. Bovendien breekt in deze motiveringen iets door van waardering voor het programma van de Partij van de Arbeid, waar het gaat om de 'collectieve' voorzieningen.

7. DE WINST VAN DE PSP

Uit Tabel V blijkt, dat van de 76 kiezers, die in 1963 PSP hebben gestemd, er in 1966 18 niet meer op deze partij stemden. Van deze kiezers wendden 9 zich tot de PvdA en 6 tot de Boerenpartij.

De 50 kiezers, die de PSP won kwamen voor het grootste deel van de PvdA (28) en verder van de CPN (8) en van de VVD (6). Van 'verkeer' met de confessionele partij is nauwelijks sprake.

Men lette in het geval van de PSP op de grote bewegelijkheid van haar electoraat. Het aantal 'vaste kiezers' (d.w.z. hetzelfde antwoord voor het stemgedrag van '63 als van '66) is met 58 geringer dan het totaal van de 'in-en-uitgaande' kiezers (68 kiezers).

De motiveringen van de belangrijkste groepen 'in-en-uitgaande' kiezers:

Van PvdA in 1963 naar PSP in 1966 (28 kiezers)

Zie hiervoor onder 6. (Het verlies van de PvdA)

Van CPN in 1963 naar PSP in 1966 (8 kiezers)

— Uit protest. De PSP leek mij de beste partij.

— Ik heb altijd CPN gestemd, maar wilde nu wel eens PSP stemmen. Ik verdiep mij nooit zo in politiek.

— De hoge heren beloven alles, maar er komt niets van. Ik ben blij, dat ze eindelijk eens verloren hebben.

— Ik ben tegen de A-bom.

— Om het geval van Beatrix.

- Anderen hebben niets te bieden en beschouwen je als een 'kleine jongen'.
- Ik vind, dat de PSP-ers in de Kamer moesten. Dan krijg je meer strijd in de Kamer.
- De PSP-ers zijn de eerlijksten, die het beste bedoelen.

Van VVD in 1963 naar PSP in 1966 (6 kiezers)

- Ik ben tegen de oorlog en tegen geweld.
- De PSP is duidelijk tegen oorlog en tegen atomen.
- We wilden eens wat anders. Alle andere partijen hebben we al geprobeerd.
- Ik ben tegen de atoombom en het militarisme.
- Ik heb mijn stem eigenlijk meer als een waarschuwing tegen de andere partijen bedoeld. Ze zijn niet op de goede weg, vooral de PvdA niet. Verder is het moeilijk te zeggen. Ik weet er eigenlijk niet zoveel van. Ik vind het ook fijn, dat de PSP tegen de monarchie is.
- Ik heb PSP gestemd in verband met hun anti-atoom-standpunt.

Van PSP in 1963 naar PvdA in 1966 (9 kiezers)
Zie onder 6. (Het verlies van de PvdA)

Van PSP in 1963 naar Boerenpartij in 1966 (6 kiezers)

- Om mijn ongenoegen te uiten tegen de grote partijen, zoals de PvdA en de VVD.
- Ik vind Koekoek een goeie nee-zegger. Ik heb niet uit overtuiging op hem gestemd.
- Andere partijen komen hun beloften niet na en daarom wilde ik niet op die partijen stemmen. Maar toch doet Koekoek voor mij niets goeds. De persoon Koekoek en zijn partij zijn niet capabel om het hele Nederlandse volk te dienen (de stadsmensen bv.), maar ik heb op hem gestemd, omdat hij het gepresteerd heeft de andere partijen in hun fouten aan te vallen.
- Er wordt 150 miljoen gulden weggegooid aan buitenlandse hulp. Ze nemen er bijvrouwen voor. Hier is nog genoeg te doen. Het is onrechtvaardig.
- Ik ga binnenkort met een boer trouwen. Ik voel bovendien voor de Boerenpartij.
- Ik kan mij niet verenigen met de gang van zaken in de regering.

Het 'verkeer' tussen PSP en PvdA werd reeds onder 6. (Het verlies van de PvdA) besproken. Verder valt het volgende op te merken:

(a) Uit de winst van de zijde van de CPN blijkt duidelijk, dat de PSP er bij de verkiezingen van 23 maart 1966 uitstekend in geslaagd was het ongenoegen over de regeringspolitiek — zowel inzake het financieel beleid als inzake het huwelijk van de kroonprinses — te mobiliseren. Zowel van de meer gematigde PvdA als van de meer radicale CPN kwamen kiezers om die redenen naar de PSP. Zelfs uit de hoek van degenen, die in 1963 VVD gestemd hadden, won de PSP op die grond stemmen.

(b) Het is intussen opvallend, dat het pacifistisch programma-gedeelte van de PSP onder hen, die in 1963 VVD stemden, duidelijk sympathie ontmoet en stemmen trekt.

(c) Ondertussen blijkt Koekoek voor een aantal kiezers nog beter dan de PSP uitdrukking te geven aan hun oppositionele gevoelens. Zelfs op haar jonge leeftijd van nog geen tien jaar behoort de PSP voor sommige kiezers kennelijk al tot de politieke 'establishment'.

8. DE WINST VAN DE BOERENPARTIJ

De winst van de Boerenpartij komt van alle partijen, die in Amsterdam enige betekenis hebben (PvdA, KVP, CPN, VVD, AR, CHU, PSP). De grootste winst komt van de PvdA, maar relatief gezien is de winst het grootst uit de groep van hen, die in 1963 VVD stemden. Van de 94 stemmen, die (in de groep van 764) in 1963 op de VVD werden uitgebracht, gaan er in 1966 14 naar de Boerenpartij. Voor de PvdA zijn deze cijfers respectievelijk 265 en 18. De PSP en de KVP dragen elk 6 stemmen bij.

De motiveringen:

Van PvdA in 1963 naar Boerenpartij in 1966 (18 kiezers)
Zie onder 6. (Het verlies van de PvdA)

Van VVD in 1963 naar de Boerenpartij in 1966 (14 kiezers)

- Ik was het met het huidige regeringsbeleid helemaal niet eens en dan wel voornamelijk niet met het beleid hier in het Zuiden.
- Mijn beroep brengt mee, dat ik de mening over neem van mijn klanten (O. P. is café-houder). Koekoek was in, dus stem ik daarop.
- Ik heb het vermoeden, dat Koekoek iets doet voor de middenstand; of dat gaat doen. Ik heb medelijden met de kleine boeren.
- Koekoek wil niet, dat mensen van mijn soort (O.P. is zaadhandelaar) alle mogelijke kosten moeten maken voor de bedrijfsschappen, die niets voor ons doen.
- Ik heb niet op Koekoek gestemd, omdat hij Koekoek is, maar uit ontevredenheid. De grote partijen maken handjeklap en gooien hun principes overboord.
- Ik ben voor de Tros. Heel veel mensen zijn het niet eens met het tegenwoordige beleid. Zij kunnen niet hebben, dat er om Koekoek gelachen wordt.
- Uit onbehagen; uit oppositie tegen de andere partijen, die verandering nodig hebben.
- Ik ben het met de regering niet eens. Het dirigisme van de verschillende zuilen en de financieringspolitiek staan me niet aan. De jeugd moet er meer bij betrokken worden.
- Ik ben niet tevreden met het hedendaagse regeringsbeleid. Ik heb uit protest gestemd, niet uit principe.
- De Boerenpartij is een vrouwenpartij. Al mijn vrouwelijke kennissen stemmen erop. Uit medelijden misschien.
- De grote partijen hebben een grote mond, maar maken niet waar wat ze zeggen. Koekoek gebruikt geen dure woorden. Hij is te begrijpen. Een kleine, sympathieke partij kan toch geen kwaad.

— Koekoek is de man met de minste politiek. Hij is niet politiek in de zin van de PvdA en de KVP. Mijn zoon is een kleine zelfstandige en koos ook Boerenpartij. Geen enkele grote partij doet iets voor de kleine zelfstandigen. Kinderbijslag krijgen ze pas bij het derde kind.

— We leven in een land, waar alles verboden is. De Kamerleden doen geen smoel open, de Boerenpartij wel, al lachen ze hen uit. Ik verwacht, dat de Kamerleden van de Boerenpartij actiever zullen zijn. De Boerenpartij is begrijpelijk. Bovendien ben ik het eens met het programma. Van de boeren hangt onze voedselvoorziening af. Ze romen bij voorbeeld de melk af en verkopen de boter voor een zacht prijsje aan het buitenland. Zoiets noem ik onrecht.

— Omdat Koekoek steeds beledigd werd voor de TV (in de Tweede Kamer). Ik ben zelf evenwel niet politiek onderlegd.

Van de KVP in 1963 naar de Boerenpartij in 1966 (6 kiezers)

— Ik heb altijd op de KVP gestemd. Ik heb medelijden met Koekoek, omdat hij geplaagd wordt. Koekoek is een leuk mannetje.

— Ik wil eens kijken, wat die (Koekoek) ervan terecht brengt. De anderen dat is ook niets. De hele politiek is op het ogenblik niet, wat het wezen moet.

— Om de sensatie. Koekoek wordt steeds belachelijk gemaakt en dat vind ik niet juist.

— Het is allemaal niets. Ze boksen met elkaar en dan zitten ze weer met elkaar te praten. Er klopt niets van.

— Ik heb Boerenpartij gestemd, omdat dat een kleine partij is, die groter zou moeten worden. De Boerenpartij houdt zich bezig met het gewone volk. De andere partijen, zoals de PvdA en de KVP zijn sterk. Zij beloven veel, al jaren lang, maar er komt niets uit de bus. De Boerenpartij zal er zorg voor dragen, dat bijvoorbeeld de prijzen redelijk worden.

— Uit reactie. De rest is rotzooi.

Van de PSP in 1963 naar de Boerenpartij in 1966 (6 kiezers)

Zie onder 7. (De winst van de PSP)

Opmerkingen:

(a) Nog duidelijker dan bij de onder 6. (Het verlies van de PvdA) reeds besproken motiveringen van kiezers, die van de PvdA overgingen naar de Boerenpartij, blijkt uit de motiveringen van hen, die in 1963 VVD of KVP stemden, maar in 1966 hun stem aan de partij van Koekoek gaven, dat Koekoek voor velen van hen het beste uitdrukking geeft aan onbehagen over een regeringsbeleid, dat volgens hen niets voor de gewone man (of — in geval van overgang van de VVD naar de Boerenpartij — heel vaak: voor de kleine zelfstandige) doet. De VVD — oppositie of niet — deelt in de bezwaren tegen de 'grote partijen', die van een voor de gewone man ondoorzichtig complot verdacht worden.

(b) Herhaaldelijk is er in deze motiveringen ook sprake van kritiek op het feit, dat in de Tweede Kamer om Koekoek gelachen wordt. Men vindt dat ongepast; het roept medelijden op. Het laatste past geheel in de eerder veronderstelde neiging van sommige kiezers om zich met

Koekoek als met een andere 'gewone man' te identificeren.

(c) Koekoeks 'duidelijkheid' is voor vele kiezers aantrekkelijk. Men kan zijn argumenten navertellen en ze worden dan ook in enkele motiveeringen teruggevonden.

(d) Heel veel kiezers verwachten, dat de partij van hun keuze 'iets voor hen zal doen'. Dat 'iets' wordt vaak nader omschreven als de een of andere sociale voorziening (kinderbijslag) of lagere belastingen, hogere lonen en lagere prijzen. Voor zover het nader wordt aangeduid, heeft dat 'iets' betekenis voor het individuele bestaan van de betrokken kiezer. Een 'collectief' karakter wordt er zelden of nooit gegeven. Men moet voorzichtig zijn met het trekken van conclusies uit het nu beschikbare materiaal. Er zijn echter voldoende aanwijzingen om bij voorbeeld nader te onderzoeken, in hoeverre destijds de A.O.W. aangevoeld werd als een verbetering van het individuele bestaan (niet alleen van hen, die 'van Drees gingen trekken', maar ook van hen, die niet langer of in mindere mate voor het onderhoud van bejaarde familie-leden behoeften te zorgen) en in hoeverre zulks ook het geval is met die voorzieningen, die men tegenwoordig als 'collectief' pleegt te omschrijven. Dat zulks in het eerste voorbeeld wel, in het tweede niet het geval is, zou wel eens een goed stuk van het verzet tegen het huidige regeringsbeleid kunnen verklaren.

9. GEEN WINST VOOR DE VVD

Per saldo ging de VVD tussen '63 en '66 (in de groep van 764 kiezers) achteruit van 94 naar 71 stemmen. Van de 94 kiezers uit 1963 bleven er slechts 53 over. Het aantal 'in-en-uitgaande' kiezers bedroeg dus 59, tegenover 53 'vaste' kiezers. Evenals dat van de PSP bleek het electoraat van de VVD in de periode '63-'66 dus zeer bewegelijk. Het verlies ging voornamelijk naar de Boerenpartij (14), de PSP (6), de CHU (6); de winst kwam grotendeels van de Partij van de Arbeid (11).

De motiveringen van deze kiezers:

Van VVD in 1963 naar de Boerenpartij in 1966 (14 kiezers)

Zie onder 8. (De winst van de Boerenpartij)

Van VVD in 1963 naar de PSP in 1966 (6 kiezers)

Zie onder 7. (De winst van de PSP)

Van de VVD in 1963 naar de CHU in 1966 (6 kiezers)

— Ik weet eigenlijk niet, wat goed is. Daarom heb ik maar gekozen op de partij, die bij mijn kerk hoort. Daarom geen ARP, want die is meer gereformeerd. Mijn zoon zei, dat de VVD niet voor arbeiders is en eigenlijk is de

PvdA dat ook niet meer. Daarom wou ik niet meer op de VVD of op de Partij van de Arbeid stemmen.

— De CHU is de sympathiekste partij. Zij weet aan haar beginsel vast te houden. Ik heb mij deze keer niet zo erg in de politiek verdiept. De houding van de VVD tegenover het Oranjehuis stond mij niet aan.

— Ik was eigenlijk in een dwangpositie. Ik ben geen PvdA'er. Vroeger stemde ik VVD, maar hun politiek beviel mij niet — in het algemeen; ik weet geen concrete voorbeelden. De ARP is niet geslaagd, daarom maar de CHU.

— De CHU sprak zich duidelijk uit over het koningshuis. Zij heeft de minst negatieve instelling van hetgeen ik gehoord heb. De CHU is algemener dan de ARP. Mevrouw Fortanier spreekt zo raar. Ik heb een gloeiende hekel aan Toxopeus, onder andere door de kwestie-Bijlmermeer. De vorige keer heb ik de VVD-politiek verkeerd beoordeeld. Mijn kiezen was niet bewust. Ik had toen beter PvdA kunnen stemmen.

— Ik ben tegen het huidige TV-beleid. Ik ben het wel bijna eens met de CHU. Ik ben tegen het Bijlmermeerbeleid van Toxopeus.

— De CHU is de meest prettige partij, de meest stabiele. Ik heb daarop gestemd in verband met mijn overtuiging. De VVD is niets meer.

Van de Partij van de Arbeid in 1963 naar de VVD in 1966 ((11 kiezers)

Zie onder 6. (Het verlies van de PvdA)

Opmerkingen:

(a) De VVD wint een aantal stemmen dankzij bepaalde programma-punten, zoals de belastingverlaging, het televisiebeleid, dat zij voorstaat, maar om dezelfde redenen wenden kiezers zich tot andere partijen (de Boerenpartij of de CHU bijvoorbeeld). De VVD is er kennelijk niet in geslaagd deze programma-punten in de ogen van de kiezers exclusief tot de 'hare' te maken.

(b) Wat deze partij — in ieder geval tot en met 23 maart 1966 — in het geheel niet gelukt was, is de rol van grootse oppositie-partij zodanig te spelen, dat grote groepen kiezers hun bezwaren tegen het regeringsbeleid tot uiting brachten door op de VVD te stemmen. De Boerenpartij is daar veel beter in geslaagd en zelfs de PSP wint stemmen van kiezers, die zich laten bewegen door redenen, die veeleer tot een stem op de VVD dan op de PSP zouden leiden. Tenminste als men dit beoordeelt aan de hand van de programma's van deze partijen.

10. DE INVLOED VAN DE DAGBLADEN DE TELEGRAAF EN HET NIEUWS VAN DE DAG

Vooropgesteld zij, dat de beoordeling van de invloed van de Telegraaf-combinatie op het resultaat van de verkiezingen van 23 maart 1966 via een *indirecte* benadering geschiedt. Aan de 764 kiezers zijn geen directe vragen met betrekking tot die invloed gesteld. Er is slechts

gevraagd naar persoonlijke abonnementen, abonnementen in het gezin en het regelmatig lezen van dagbladen.

Tabel VI biedt dezelfde gegevens als Tabel V, maar nu uitsluitend voor hen, die verklaren een persoonlijk abonnement te hebben op De Telegraaf of Het Nieuws van de Dag, over een dergelijk abonnement te beschikken in hun gezin of regelmatige lezers te zijn van een van deze twee bladen. Tabel VII biedt die gegevens van hen, die zelf of in hun gezin een abonnement hebben, Tabel VIII biedt die gegevens voor de regelmatige lezers. Tabel VII en VIII samengevoegd geven Tabel VI.

De abonnees/lezers van de Telegraaf-combinatie — verder aan te duiden als 'Telegraaf-lezers' — vormen 45 % van de groep van 764; onder de 'Telegraaf-lezers' bevinden zich echter 60 % van de 'wisselaars'. De Telegraaf/Nieuws van de Dag-abonnees vormen 28 % van de groep van 764; van de 'wisselaars' vindt men niet minder dan 41 % onder deze abonnees.

Zoals reeds eerder opgemerkt, de Telegraaf-combinatie heeft steeds scherpe kritiek gehad op de regering-Cals. Zij heeft verder aan de faits et gestes van de Boerenpartij ruime aandacht geschonken.

Van de 100 'Telegraaf-lezers', die in 1963 PvdA stemden, verloor deze partij er niet minder dan 55; van de 49 abonnees, die in 1963 PvdA stemden verloor deze partij er zelfs 33. Uit een vergelijking van Tabel V en Tabel VI blijkt, dat van de 92 kiezers, die (uit de gehele groep van 764) tussen '63 en '66 de PvdA de rug toekeerden, er 55 onder de 'Telegraaf-lezers' gevonden worden.

De Boerenpartij won 63 stemmen. Van deze kiezers zijn er 42 'Telegraaf-lezer'. Van hen zijn er niet minder dan 36 ook abonnee.

De VVD won 11 stemmen van de PvdA. Van deze 11 kiezers zijn er 8 'Telegraaf-lezer'. De VVD verloor daarentegen 14 stemmen aan de Boerenpartij. Van deze kiezers zijn er 10 'Telegraaf-lezer', alle 10 ook abonnee.

Een bijzonder groot deel van de verschuiving van PvdA naar VVD en van de VVD naar Boerenpartij heeft zich in de groep van de 'Telegraaf-lezers' (met een sterk accent op de abonnees) afgespeeld.

Tabel VI

Enquête-uitkomsten van het door "Telegraaf-lezers" opgegeven stemgedrag bij de verkiezingen van 23-3-'66 (Prov. Staten) en van 15-5-'63 (Tweede Kamer)

	PvdA	KVP	VVD	AR	CPN	PSP	CHU	(CDU)	Volkswil	GPV	BP	SGP	niet	blanco	ongeldig	wil niet	weet niet	totaal '66
PvdA	45				1	4					1						2	53
KVP	1	40	1														1	42
VVD	8	3	34				1								1		1	48
AR	4	1		12			1										1	19
CPN			2		15											1	1	19
PSP	17	2	4		2	21					1					1	2	49
CHU	5		4				11				2						2	25
CDU																		—
Volkswil	1								—									1
GPV	1	1								1	1							4
BP	10	4	10		3	5	4				4				1		5	46
SGP												—				1		—
niet	2		3	1	1	1										1	1	11
blanco	5	1												1			1	8
ongeldig	1					1									3			5
wil niet						1										10	2	13
weet niet																		—
totaal '63	100	52	58	13	22	33	17		—	1	9	—	4	2	5	12	15	343

Tabel VII

Enquête-uitkomsten van het door "Telegraaf-abonnees" opgegeven stemgedrag bij de verkiezingen van 23-3-'66 (Prov. Staten en 15-5-'66 (Tweede Kamer)

	PvdA	KVP	VVD	AR	CPN	PSP	CHU	(CDU)	Volkswil	GPV	BP	SGP	niet	blanco	ongeldig	wil niet	weet niet	totaal '66
PvdA	16				1	1					1						2	21
KVP	1	21	1														1	23
VVD	5	2	27				1								1		1	37
AR		1		6			1											8
CPN					4													4
PSP	7	1	1		1	17					1					1	2	30
CHU	5		4				8				2							22
CDU																		—
Volkswil									—									—
GPV		1								1	1							3
BP	9	2	10		3	4	4				4					4		40
SGP												—						—
niet	1		2		1									1			1	5
blanco	5	1												1				8
ongeldig						1									3			4
wil niet						1										8	2	11
weet niet																		—
totaal '63	49	29	45	6	10	24	14		—	1	9	—	3	1	4	9	12	216

Tabel VIII

Enquête-uitkomsten van door 'regelmatige Telegraaf-lezers' opgegeven
stemgedrag bij verkiezingen van 23-3-'66 (Prov. Staten) en van 15-5-'66
(Tweede Kamer)

	PvdA	KVP	VVD	AR	CPN	PSP	CHU	(CDU)	Volkswil	GPV	BP	SGP	niet blanco	ongeldig	wil niet	weet niet	totaal '66
PvdA	29					3											32
KVP		19															19
VVD	3	1	7														11
AR	4			6													11
CPN			2		11											1	15
PSP	10	1	3		1	4											19
CHU							3										3
CDU																	—
Volkswil	1								—								1
GPV	1									—				1			1
BP	1	2				1					—				1		6
SGP												—			1		—
niet blanco	1		1	1		1							—				6
ongeldig														—			—
wil niet	1														2		1
weet niet																	2
totaal '63	51	23	13	7	12	9	3		—	—	—	—	1	1	3	3	127

DE STAF VAN HET AMERIKAANSE CONGRES

HET FUNCTIONEREN VAN EEN PARLEMENTAIRE BUREAUCRATIE

door A. Hoogerwerf

Nu in Nederland een schuchter begin is gemaakt met de benoeming van assistenten voor de Tweede-Kamerfracties, en van enkele zijden op een verdere uitbreiding van de parlementaire staf is aangedrongen, kan het de moeite waard zijn, kennis te nemen van ervaringen met de staf van het Congres der Verenigde Staten van Amerika.

De Nederlandse bezoeker, die in Washington al spoedig aan grote getallen gewend is geraakt, kan toch zijn verbazing niet geheel onderdrukken als hij te horen krijgt dat in dienst van het Congres en zijn leden thans ruim 25.000 personen werkzaam zijn. Daarbij zijn weliswaar stenografen, drukkerij- en kantinepersoneel inbegrepen, maar niettemin behoren er ook duizenden stafleden in de engere zin van het woord toe. Zelfs als men zich realiseert dat het aantal ambtenaren van de federale regering honderd maal zo groot is als het personeel van het Congres, kan men zich bij een bezoek aan de reusachtige gebouwen rondom het Kapitol aanvankelijk toch niet aan de indruk onttrekken dat de staf van het Congres is uitgegroeid tot zoiets als een tegenregering, een parlementaire bureaucratie, gewikkeld in een strijd met de regeringsbureaucratie. In dit artikel zal getracht worden, na te gaan hoe de staf van het Congres functioneert.¹

FUNCTIES EN ROLLEN

Voor het verkrijgen van een goed inzicht in het functioneren van een staf is het nodig iets af te weten van het functioneren der organisatie — in dit geval: het Amerikaanse Congres — waartoe de staf behoort.

Merkwaardigerwijs is ten aanzien van de functies van parlementen in het algemeen en het Amerikaanse Congres in het bijzonder betrekkelijk weinig systematisch onderzoek verricht.² In de literatuur beperkt men zich veelal tot het onderscheiden van twee functies van het

¹ Dit artikel is mede een resultaat van een verblijf van de schrijver in de Verenigde Staten van 1 september tot 18 december 1965. Dit verblijf werd mogelijk gemaakt door een stagebeurs van de Nederlandse organisatie voor zuiver-wetenschappelijk onderzoek (ZWO) en een Amerikaanse beurs.

² Vgl. Norman Meller, 'Legislative Behavior Research', in: *Western Political Quarterly*, vol. 13. (1960) p. 152: 'Most of the research subsumes a basic unity of the legislative process, ignoring the diverse nature of legislative functions'.